

wskazanego tematu, lecz także przedstawia w większości wtórne wnioski i cechuje się niską wartością merytoryczną. Widoczne są pewne niedociągnięcia jeśli chodzi o warsztat badawczy i krytyczną analizę źródeł przez autora, który nie jest historykiem. Praca w większości opiera się na dosyć popularnych i niezbyt aktualnych już opracowaniach, a głównym kluczem doboru źródeł wydaje się ich łatwa dostępność w języku polskim, a nie chęć wyczerpania tematu. Autor nie najlepiej odnajduje się w realiach epoki, widoczny jest również brak zrozumienia kontekstów wydarzeń i zjawisk, które stara się analizować. Bez zgłębienia takich zagadnień, jak reforma gregoriańska czy przemiany społeczne i kulturowe wieku XI i XII trudno jest wyciągać oryginalne wnioski dotyczące ruchu krucjatowego. Książkę warto jednak docenić za uporządkowanie niektórych kwestii dotyczących ustroju Królestwa Jerozolimskiego, takich jak stosunki między wasalem i seniorem, oraz zaprezentowanie ich w języku polskim.

Konrad F. Komarnicki
Uniwersytet Warszawski
Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce
ORCID: 0000-0001-7562-8247

* * *

Ilya Gerasimov, *Plebeian Modernity. Social Practices, Illegality and the Urban Poor in Russia, 1906—1916*, University of Rochester Press, Rochester 2018, ss. 288

Problematyka dziejów Rosji przełomu XIX i XX w. nie cieszy się w ostatnich latach szczególną uwagą badaczy. Tym bardziej warto przyjrzeć się jednej z najnowszych publikacji dotyczących tego zagadnienia. Jest nią praca Ilyi Gerasimova *Plebeian Modernity. Social Practices, Illegality, and the Urban Poor in Russia, 1906—1916*.

Pracę doktorską, poświęconą rosyjskiej inteligencji we wczesnych dekadach XX w., autor obronił w 2000 r. na Rutgers University. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii społecznej i politycznej Imperium Rosyjskiego oraz Związku Radzieckiego, a także na współczesnych losach krajów byłego bloku wschodniego. Gerasimov piastuje obecnie stanowisko redaktora naczelnego interdyscyplinarnego czasopisma naukowego „Ab Imperio”, poświęconego głównie tematyce Imperium Rosyjskiego XIX i XX stulecia.

Autor deklaruje, że jego rozważania mieszczą się w nurcie *subaltern studies*. Wyrasta on z obszaru studiów postkolonialnych¹ i stawia sobie za zadanie badanie nizin społecznych, wy-

¹ Termin *subaltern* bywa różnie tłumaczony na język polski; określenie „podporządkowany” przyjmuję za najpopularniejszym tłumaczeniem tekstu *Can the Subaltern speak?* Spivak opracowanym przez Ewę Majewską; SPIVAK 2011.

kluczonych z oficjalnych, „wysokich” systemów władzy i komunikacji. Wedle słów wstępu Gerasimova interesują praktyki społeczne i styl życia klasy ludowej czterech miast: Wilna, Odessy, Niżnego Nowogrodu oraz Kazania. Jednak w żadnym miejscu nie zostaje podjęta próba przeformułowania definicji „podporządkowanego” (*subaltern*) na potrzeby swojej pracy. Termin ten, wywodzący się z pism Antoniego Gramsciego, jest bowiem dość nieprecyzyjny, a dotychczas w literaturze przedmiotu stosowano go zazwyczaj do analizy społecznej terenów Indii czy Ameryki Południowej, nie carskiej Rosji. Wobec tego kluczowy dla wywodu termin *subaltern* staje się skrajnie niejasny, co zaburza klarowność wywodu w recenzowanej książce.

Drugą inspiracją metodologiczną w omawianej pracy jest filozofia Michela Foucaulta. Aksjomatyczne i partykularne odwoływanie się do Foucaultowskich koncepcji, których aplikacja do nauk historycznych była już przedmiotem krytyki², znacząco szkodzi tekstowi. Myśl francuskiego filozofa określa przede wszystkim obiekt badań, selekcję źródeł oraz ich interpretację. Niejednokrotnie Foucault pojawia się wręcz w charakterze *Deus ex machina*, zakrywając przed czytelnikiem tok rozumowania. Przykładowo, aby wytłumaczyć niesięganie w pracy do akt urzędowych poza policyjnymi, nie zostaje wyrażona opinia na temat ich wartości informacyjnej tudzież problemów z dostępnością, lecz po prostu stwierdzone zostaje, że tak samo w swoich dociekaniach robił Foucault (str. 53). W podobnie lapidarny sposób przestępczość zostaje uznana za dobre odzwierciedlenie praktyk społecznych podporządkowanych (str. 11). Stawiany jest wręcz znak równości pomiędzy podporządkowanymi a drobnymi przestępcami (np. str. 9). Termin *subaltern* sam w sobie nie denotuje jednak skonfliktowania z prawem. Wskutek tego nie tylko zostaje zawężony zakres badań, ale także stwarza się błędny wizerunek tej zbiorowości jako zbioru samych bandytów, pijaków i lubieżników.

Wedle deklaracji ze wstępu książki bazę źródłową pracy stanowią raporty policyjne, prasowe doniesienia o przestępczości oraz drobne egodokumenty (np. listy z pogróżkami czy donosy). Idąc za opinią Foucaulta, autor stwierdza, że są to jedyne przetrwałe do dziś źródła dotyczące podporządkowanych (str. 9–12). Historiografia jednak zna i omawiała już niejednokrotnie chociażby robotnicze dokumenty osobiste dużych rozmiarów. Lekką ręką odrzucane są więc niezwykle cenne źródła³. Przy selekcji badanego materiału nie zachowano konsekwencji — przy opisywaniu życia uczuciowego podporządkowanych za wyłączną bazę badań służą prasowe ogłoszenia matrymonialne kierowane do burżuazji. W ten sposób do kategorii *subaltern* zaliczono m.in. dentystę z własną praktyką czy też przedsiębiorcę z przychodem 1500 rubli (str. 167). W przypadku donosów domniemane zostaje zaś ich pochodzenie od podporządkowanych, choć wiele z nich była anonimowa i nie przekazuje niemal żadnych informacji o nadawcy (str. 50–51).

Praca stanowi w znacznej mierze kompilację już wcześniej publikowanych tekstów⁴. Ów fakt wpływa negatywnie na spójność książki. Niestety, brakuje także sprecyzowanego kwestionariusza badawczego, stosowanego we wszystkich rozdziałach. Ani we wstępie, ani w rozwinięciu nie zostało wyjaśnione, jakie dokładnie zagadnienia stanowią obiekt badań. Poszczególne fragmenty skupiają się więc na odmiennych aspektach życia w poszczególnych miastach.

² FOOT 2004.

³ Cf. KOENKER 2004.

⁴ Np. GERASIMOV 2014.

Pierwszy rozdział („Writing Degree Zero, and Beyond. Reading Social Practices between the Lines”) podaje podstawowe informacje dotyczące społeczności zamieszkujących omawiane miejscowości. W barwny, przystępny sposób naszkicowane są też trudne realia życiowe typowego rosyjskiego proletariusza. Pojawia się stwierdzenie, że skoro podporządkowani byli wyłączeni z „oficjalnego” obiegu kulturowego, to najlepszą metodą do ich badania są ich praktyki społeczne. Za przykład ilustrujący tę tezę służy opis pewnej bójki pomiędzy pijanym Rosjaninem i Tatarem. Wyciągnięty zostaje z niego niezbyt odkrywczy wniosek, że przemoc stanowiła codzienny element życia społecznego podporządkowanych (str. 27). Podobne refleksje ilustrowane przykładami dotyczą również użyteczności prasy oraz drobnych egodokumentów (listów z pogrózkami oraz donosów).

Następny rozdział („The Middle Volga City as the Middle Ground. Urban Plebeian Society”) przenosi czytelnika do Niżnego Nowogrodu. Naszkicowana została jego historia oraz mozaika społeczności, które w nim zamieszkiwały. Omawianym zjawiskiem jest tu drobna przestępczość, np. bójki czy rabunki. Opisane zostały tarcia, do jakich dochodziło w wielokulturowej społeczności. Autor stwierdza, że pomiędzy nacjonalistycznym dyskursem wartości klas wyższych a realnymi praktykami klasy ludowej istniał duży rozziew.

Kolejny rozdział książki („The Patriarchal Metropolis. Trespassing Social Barriers in Late Imperial Vilna”) opowiada o Wilnie. Z reporterskim zacięciem przedstawiony w nim został dzień z życia oficera policji podczas służby. Dzięki temu udało się zarysować również sylwetki licznych przedstawicieli marginesu społecznego, szczególnie tych zamieszanych w prostytucję. Ukazany został rozziew pomiędzy stylem życia spotykanych przez policjanta osób a oficjalnym dyskursem na temat norm moralnych. Rozdział wieńczy kilka anegdotek dotyczących wielokulturowości ówczesnego Wilna.

Czwarty rozdział („«We Only Kill Each Other». The Anthropology of Deadly Violence and Contested Intergroup Boundaries”) opowiada o radykalnych ruchach społecznych — socjalistycznych i anarchistycznych — w Odessie. Pojawia się w nim stwierdzenie, że identyfikacja z rewolucyjnymi ideologiami mogła stanowić dla grup wykluczanych społecznie, szczególnie Żydów, wspólny język z innymi narodowościami oraz instrument odniesienia do państwa rosyjskiego. Autor prezentuje także interesującą tezę, że przemoc paradoksalnie może służyć za wyznacznik przynależności zarówno sprawcy, jak i ofiary do jakiejś wspólnoty. Dla przykładu, większość przestępstw popełnianych przez Żydów miała na celu osoby z żydowskiej wspólnoty kulturowej (str. 114—132). Teza ta wymaga jednak jeszcze precyzyjniejszego dowiedzenia, gdyż w omawianej pracy uzasadniana jest przede wszystkim dowodami anegdotycznymi.

W piątym rozdziale („The Transformative Social Experience of Illegality”) postawiona została teza, że w okresie między rewolucjami w Rosji doszło do anomii społecznej, czego głównym przykładem miał być skokowy wzrost liczby i brutalności przestępstw. Do podparcia takiego twierdzenia służą przykłady z życia mieszkańców Kazania. Zwiększyć się miała tam liczba osób podszywających się pod funkcjonariuszy państwowych, nielegalnie migrujących czy też dokonujących profanacji miejsc kultu. Brak dowodu opartego na statystykach oraz wyłączenie stosowania argumentów o charakterze anegdotycznym skłania do dużej rezerwy wobec takich twierdzeń.

W zakończeniu pracy („Gerasim in Power. A Plebeian Modernity”) autor prezentował kolejną interesującą opinię. Stwierdził mianowicie, że modus działania Rosji Radzieckiej

w pierwszych latach jej istnienia polegał na zamianie dotychczasowego elitarnego dyskursu na działania zaczerpnięte z praktyk społecznych podporządkowanych (zwłaszcza ostentacyjne stosowanie przemocy jako formy komunikacji). Weryfikacja tej tezy może stanowić interesujące zadanie dla kolejnych badaczy.

Język książki często jest zawily i nieprzejrzysty, co znacząco utrudnia lekturę. Wywód nierzadko prowadzony jest na podobieństwo reportażu (np. s. 84). Dzięki temu otrzymujemy bogaty i barwny materiał mikrohistoryczny. Autor jednak sporadycznie wychodzi poza suche referowanie różnorodnych przypadków. Choć narrację źródeł streszcza nieraz z połotem, dość rzadko wieńczy to uogólnieniami czy też wnioskami analitycznymi. Zdarza mu się ocierać o banalność, przykładowo, gdy po kilkunastostronicowym wywodzie stwierdza, że dla nizin społecznych tożsamość narodowa nie była kluczowym czynnikiem kształtującym życie społeczne (str. 76).

Książka *Plebeian Modernity* podejmuje interesującą, płodną intelektualnie sferę *subaltern studies* na płaszczyźnie historii Rosji. Stanowi w tej materii badanie przynależące do nowych trendów w historiografii, a przez sam ów fakt intrygujące. Dociekania w tej dziedzinie nie są jeszcze szeroko prowadzone (nawet w samym środowisku „Ab Imperio”), przypadł więc jej autorowi trudny los pracy pioniera. Praca jest o tyle ważna, że podporządkowani stanowili przecież znaczną część społeczeństwa carskiej Rosji. Niestety liczne uchybienia — od językowych po metodologiczne — a przede wszystkim znaczna niekonkluzywność tekstu, składającego się w znacznej mierze z napisanego reporterskim stylem streszczania źródeł historycznych, czynią z niej publikację zawierającą liczne uproszczenia i nieznacznie tylko pomnażającą naszą wiedzę historyczną.

Lukasz Kożuchowski
Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0001-5774-2898

* * *

Joshua Nall, *News from Mars: Mass Media and the Forging of a New Astronomy, 1860–1910*, University of Pittsburgh Press, Pittsburg 2019, ss. 312

W drugiej połowie XIX w. profesjonalne badania Układu Słonecznego zostały zdominowane przez zagadnienie życia pozaziemskiego. W naturalny sposób zainteresowania astronomów kierowane były w stronę Marsa — planety najbardziej przypominającej, pod względem wielkości i budowy, Ziemię. Nowe instrumentarium zgromadzone w nowoczesnych obserwatoriach, skuteczniejsze metody obliczeniowe oraz powiększające się grupy badawcze pozwoliły na niespotykane dotąd przyspieszenie w rozwoju badań, które najsilniej rozkwitły w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Richard Anthony Proctor (1837–1888), brytyj-